

ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ КОНСТРУКЦІЙ СТРУКТУРНОЇ СХЕМИ Vf_{imp1pl}

Умрихіна Л. В.

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

У статті здійснено спробу висвітлення функціонально-семантичної своєрідності конструкцій структурної схеми Vf_{imp1pl} як одного з типів формально-синтаксичної організації спонукальних конструкцій. Звернено увагу на специфіку граматичного значення дієслівної форми, за допомогою якої виражено головний предикативний член заявленого типу конструкцій щодо експлікації спонукування адресата до спільної дії. Указано на відмінні семантичні ознаки конструкцій, утілювані засобом дієслова у формі першої особи множини наказового способу. Акцентовано на домінуванні у їхній структурі пропонувального характеру змісту й нівелюванні ознак категоричності. Запропоновано перелік й опис функціонально-семантичних різновидів основного значення спонукування сумісної дії, здатного бути представленим засобом конструкцій аналізованого типу. Серед останніх – конструкції зі значенням пропозиції-вказівки, пропозиції-запиту, згоди, прохання, заклик. Названо можливі модифікатори змістової й граматичної структури конструкцій, зокрема такі граматичні засоби ускладнення, як службові форманти. З'ясовано роль засобів різної природи у формуванні окремого функціонально-семантичного різновиду конструкцій, до того ж виявлено специфічні для кожного з них. Простежено контекстуальну зумовленість реалізації конструкцій зі значенням прохання, згоди та дозволу. Установлено, що тенденція до розширення синтаксичної структури відбувається пропорційно до ступеня пом'якшення волюнтативного впливу й спонукальної сили конструкцій кожного окремого функціонально-семантичного різновиду. Відмічено особливу мінімалізацію граматичного структурно-компонентного складу конструкцій у разі їх функціонування для вираження різновиду значення пропозиції-вказівки.

У роботі використано описовий метод, а також методи зіставлення й компонентного аналізу. Методика дослідження – аналіз мовного явища від рівня комунікативного, на якому формується модальне значення через його семантико-синтаксичну реалізацію, до рівня синтаксичного, де виявляються засоби формального та семантичного вираження імперативної модальності.

Ключові слова: спонукальна конструкція, головний предикативний член, спонукування до сумісної дії, функціонально-семантичний різновид, модифікатор значення, контекстуально зумовлене значення.

Umrykhina L. V. Functional-semantic differentiation of the structural scheme Vf_{imp1pl} constructions. The article presents an attempt to highlight the functional-semantic originality of the structural scheme Vf_{imp1pl} constructions as one of the formal-syntactic organization types of imperative structures. The author focuses on the specifics of the grammatical meaning of the verb form, by means of which the predicate of the declared structure type is expressed, in terms of explicating an inducement for the audience to joint action. The distinctive semantic features of structures that include the 1st person plural of an imperative verb form are pointed out. The author emphasizes on the domination of a proposal nature in their structure content and the leveling of categorical signs. The list of functional-semantic varieties of the central meaning of inducement to joint action by means of Vf_{imp1pl} structures is suggested. Among the latter-constructions with the meaning of proposal-instruction, proposal-question, consent, request, appeal. Possible modifiers of semantic and grammatical structure of constructions are named, in particular, such grammatical means of complexity as auxiliary formants.

The role of different means in the formation of each functional-semantic structural variety is clarified, and specific features for each of them are revealed. The contextual connection of structures with the meaning of request, consent and permission is traced. The tendency to expand the syntactic structure is proportional to the degree of mitigation of the voluntary influence and imperative power of the structures of each functional-semantic type. The minimization of the grammatical structural and component composition of structures in the case of expressing the meaning of proposal-instruction is pointed out.

The author uses a descriptive method, as well as methods of comparison and component analysis. The research methodology is the analysis of the linguistic phenomenon from the communicative level, on which the modal meaning is formed through its semantic-syntactic realization, to the syntactic level, where means of formal and semantic expression of imperative modality are applied.

Key words: imperative structure, predicate, inducement to joint action, functional-semantic variety, modifier of meaning, contextually determined meaning.

Постановка проблеми та обґрунтування актуальності її розгляду. Спонукальні конструкції із предикатом, вираженим дієсловом першої особи множини наказового способу (структурної схеми Vf_{imp1pl}), заслуговують на глибоке й детальне вивчен-

ня. Своєрідність цих конструкцій як унікального граматичного утворення української мови полягає в тому, що вони маркують саме значення спонукування до сумісної дії, не припускаючи водночас ні залучення будь-яких форм, транспонованих з інших

способових граем, ні власного транспонування в різні модально-значеннєві сфери. Спонукальні висловлення, структуровані за допомогою заявленого типу конструкцій, позначені частотністю використання в українському мовленні й потребують акцентуалізації їх виняткової прерогативи у вираженні спонукання до сумісної дії. В українському мовознавстві до сьогодні немає спеціальних праць, присвячених аналізу функціонально-семантичної своєрідності цих конструкцій. Усе це зумовлює актуальність пропонованої розвідки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню спонукальної модальності й особливостей утілення її в українській мові присвячено багато сучасних наукових розробок, спеціальних, комплексних, а також студійних, які тією чи тією мірою висвітлюють питання як структурно-граматичної організації спонукальних конструкцій, так і специфіки їх реалізації в мові та мовленні (Л. В. Бережан, К. О. Бортун, О. Л. Даскалюк, Г. Г. Дрінко, Н. М. Костусяк, Т. А. Нестеренко, І. Л. Шевчук, Н. В. Швидка, С. В. Харченко та ін.). Проте висвітлення питання семантичної своєрідності й особливостей функціонування саме конструкцій структурної схеми Vf_{imp1pl} , що втілюють вираження спонукання адресата до сумісної дії, позначене побіжним характером й недостатністю вивчення. Зокрема, порівняно більше уваги приділено проблемі віднесення дієслівної форми, якою виражений головний предикативний член конструкцій Vf_{imp1pl} , до граем морфологічної категорії наказового способу дієслова. Водночас активно аналізують аналітичний варіант, калькований із російської мови, *давай(те)+інфінітив / дієслово майбутнього часу множини* як виразник значення спонукання до сумісної дії. Теоретики новітньої граматики сучасної української літературної мови (І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко, С. О. Соколова) визнають таке мовне утворення ненормативним явищем. Особливістю українського формоутворення, зумовленого історичним розвитком мови, учені вважають конструкції із синтетичною формою наказового способу дієслова, де закінчення *-імо* є показником спільного виконання дії.

Формулювання мети і завдань статті. Метою статті є виявлення функціонально-семантичних особливостей конструкцій структурного типу Vf_{imp1pl} . **Досягнення мети передбачає виконання таких завдань:** 1) проаналізувати конструкції заявленого структурного типу з огляду на втілене в них значення спонукальності; 2) виявити специфіку репрезентації спонукання до спільної дії в різних ситуативних контекстах; 3) визначити особливості граматичного вираження окремих функціонально-семантичних різновидів основного значення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Конструкції структурної схеми Vf_{imp1pl} представлені в синтаксичному арсеналі української мови, слугують для вираження значення спонукання до сумісної дії. Такі конструкції здавна вважають особливою властивістю української літературної мови й живого розмовного мовлення [6, 17]. Предикат, виражений дієсловом першої особи множини наказового способу, маркує ситуацію повідомлення про одночасну

готовність мовця бути виконавцем названої дії разом зі слухачем, спонукуваним до неї. Інакше кажучи, мовець спонукає слухача не просто виконати якусь дію, а бере на себе відповідальність виконувати цю дію спільно з ним. Спонукальні конструкції із предикатом, вираженим дієсловом першої особи множини наказового способу, як унікальне граматичне утворення української мови маркують саме значення спонукання до сумісної дії, не припускаючи ні залучення будь-яких форм, транспонованих з інших способових граем, ні власного транспонування в різні модально-значеннєві сфери.

Спонукальні конструкції сумісної дії передбачають потенційний соціальний зв'язок, а саме зближення адресанта і адресата на шляху до виконання однієї справи, що дає змогу мовознавцям відносити їх до так званих соціативних спонукальних конструкцій [3, 49]. Така «сумісність» має біполярну природу продукування. З одного боку, дієслова у формі першої особи множини наказового способу вважають дієсловами інклюзивного значення, індикаторами ввічливості, оскільки вони транслюють так зване «скромне авторське ми», пропонуючи дво-векторне спрямування адресатності [1, 11]. Спонукування, передаване таким типом конструкцій, трансформується в запрошення до спільної із мовцем дії [4, 318]. У них вбачають потенціал репрезентації солідарності між інтерактантами, що сприяє зменшенню соціальної та комунікативної дистанції й, відповідно, реалізації стратегій позитивної ввічливості. З іншого боку, за істинними причинами використання такої форми спонукання може критися прагнення мовця нав'язати свою волю безвідносно до очікуваної санкції слухача. Відома також думка, що перша особа множини наказового способу дієслова є найбільш нейтральною формою заохочення [5, 92]. У будь-якому разі спонукальні конструкції сумісної дії, на відміну від конструкцій, які покликані спонукати до одноосібного виконання дії, демонструють порівняно менший рівень волюнтаристичного впливу на адресата й нівельовану категоричність. Безвідносно до авторитетності й соціального статусу адресанта та його конкретного наміру – вказати адресатові на необхідність виконання разом із ним якоїсь дії або просто запросити приєднатися до здійснення, вочевидь, приємної для адресата ситуації – спонукання, виражене названим типом конструкцій, загалом має характер пропонування.

Серед різновидів спонукальних конструкцій сумісної дії існують такі, що, незважаючи на пропонувальний загальний характер, тяжіють до розпорядницьких. Це конструкції зі значенням пропозиційно-вказівки. Їх використовують для вираження спонукання адресата до того, що мовець на власний розсуд запланував виконати разом із ним. Такі конструкції сигналізують про рішучий, чітко виражений, позбавлений вагань намір мовця й указують на те, що він не розраховує на відмову. Відповідно до такого задуму їх використання в мовленні не передбачає зворотної репліки: суб'єкт мовлення претендує на беззастережне виконання з огляду на своє соціальне положення або об'єктивні життєві обставини. Тому такі конструкції позбавлені ознак утілення додаткових

модальних смислів, окрім основного спонукального, які б вказували на сумнів, розмірковування чи вагання. Граматично це позначено відсутністю в них таких модифікаторів, як-от: вставні слова, словосполучення типу *справді, про мене, можливо*. Не пускають вони й наявності вставних слів увічливості типу *будь ласка, дозвольте, прошу*, що зумовило б зміну значення пропозиції-вказівки на значення прохання. Уведення до структури конструкцій часток із додатковим модальним значенням типу *ось, ж(е), -бо, от* також модифікує зміст пропозиції-вказівки у бік зниження беззастережності виконання й змінює назване значення на значення прохання, поради чи інше. Наприклад:

<голова суду> – Писарю, перепиши, – каже, – свідителів, та повідбирай в них руки, та й пиши мерщій лепорт до суда; а ми ходім до Макухи свідительствовати (Г. Квітка-Основ'яненко); *– А най то качка копне! – запалює папіроску Оля Кентнер, як би не хотіла торкатись того, що вже пропало. – Говорім про що інше!* (Ірина Вільде).

Для конструкцій зі значенням пропозиції-вказівки характерна неускладнена структура. Мінімізацією ж структурних компонентів відрізняються конструкції зі значенням пропозиції-вказівки, які сигналізують про екстремальні життєві обставини їх використання й екстремність продукування відповідних висловлень, наприклад:

Любка кинулась виймати, але Івашко відіпхнув її руку й захекано та грізно прошепотів: – Тікаймо! Швидко! (В. Винниченко).

Конструкції зі значенням пропозиції-запиту, на відміну від конструкцій зі значенням пропозиції-вказівки, відбивають ситуацію залежності мовця від позиції адресата. Мовець цілком свідомий того, що висловлює пропозицію передусім у власних інтересах, тому не впевнений, що на здійснення задуманого отримає добру волю слухача. Такі конструкції втілюють відносну сумнівність реалізації названого, однакову ймовірність як позитивного, так і негативного сприйняття з боку того, до кого вони звернені. Необхідною умовою реалізації таких конструкцій є орієнтація на розгортання діалогу, очікування від адресата конкретної відповіді – звичайно, схвальної, на що розраховує адресант.

На таку функціонально-семантичну специфіку конструкцій можуть вказувати граматичні модифікатори змісту й, відповідно, синтаксичної структури, як-от: частки *так, лишень, краще, ось, ну та ін.*, наприклад:

– Так подаймо на неї лепорт! – казав Забр'юха. *– Нехай вона там заплатить за безчестя, що нас позміняли та ще мене на Солосі оженили. Нехай її посадять у колоду...* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Всі стали сміятися, а Сагайдачний каже: – Не пора тепер на жарт, панове товариство, тепер краще обдумаймо, що і як комісарам відповісти, щоб надто Польщі не обидити...* (А. Чайковський).

Аналіз контексту може слугувати додатковим підтвердженням реалізації в структурі конструкції саме значення пропозиції-запиту, проте не є необхідним завдяки названим граматичним маркерам, наприклад: *Ходім лишень до ратуші та збудімо писаря* (Г. Квітка-Основ'яненко). Із твору відомо, що герой

опинився в неочікуваній ситуації, що потребує розв'язання проблемного, фактично неймовірного завдання. Він звертається до слухачів не із пропозицією-вказівкою, оскільки не має права розпоряджатися їх майбутніми діями, не маючи статусного привілею це робити, а саме із пропозицією-запитом. Не певний того, чи отримає схвальну відповідь, він проте сподівається на позитивну санкцію адресатів. Відсутність впливової спонукальної сили, характерної для пропозиції-вказівки, у цьому разі зумовила не бажану для мовця реакцію: *– Але! Нам нічого до писаря, – зашипіла уся громада. – Він уже нам не сунуть начальник; ми тут старші!*

У разі відсутності граматичних показників на значення пропозиції-запиту вказує контекстуальне оточення спонукальної конструкції. Так, наприклад, спонукальній конструкції *Поїдьмо* передують цілий ряд інших мовних одиниць, покликаних у комплексі створити необхідне тло для мотивування співрозмовника до того, щоб той пристав на загальну пропозицію, яку відкриває формальний запит як такий: *– Що, може, на вальдиненів поїдемо? – запитав я свого вірного товариша по охоті. – Воно хоч і пізнувато, висипки вже далі на північ посипали, – та, проте, може, ще ж якийсь забарився й у нас. Та й Ральфа треба перевірити, чи не забув він за зиму, як стойку робити! Поїдьмо, провітримось трохи* (Остап Вишня).

Конструкції зі значенням згоди мають такі граматичні маркери реалізації: службові слова (здебільшого частки) *а, та, хоч і, ж та ін.*, вставні слова й словосполучення *справді, про мене та ін.*

<Проценко умовляє Довбню піти до попаді, нахвалює її молоду красу, співочий голос, живу, енергійну вдачу, той одказує, що не дуже охочий відвідувати незаможний будинок, де навряд чи добре почастують. Проте згодом:> – Одначе, про мене, хоч і ходімо, – згодився Довбня (Панас Мирний);

– Певно, вона не спить. Ходімо.

– А ходімо, справді, ще раз до матері, – сказала Горпина (Панас Мирний);

– Плюнь, друже, на сію Явдоху! А паче усього повели, господине, унести носатку чого-небудь. Ось випиймо журби ради, то лучче буде паче і обаче.

– Та випиймо ж! (Г. Квітка-Основ'яненко).

Аналіз контексту може слугувати додатковим підтвердженням реалізації в структурі конструкції саме значення згоди, проте не є необхідним завдяки названим граматичним маркерам, наприклад: *Спасибі тобі, моя старенька! Через тебе, через твою добрість, через твої труди нас Бог благословив усім, усім. Ходімо ж до церкви, подякуймо за його милості!* (Г. Квітка-Основ'яненко). Як відомо із сюжету, пропоноване висловлення є відповіддю на попередній запит згаданого учасника діалогу, а саме прохання-вмовляння не лежати й журитися, а повеселішати й, хвалячи Бога, піти разом до церкви.

У разі відсутності граматичних показників на значення згоди вказує контекст. Такі конструкції часто репрезентують діалогову репліку-відповідь на формально тотожну спонукальну конструкцію зі значенням пропозиції-запиту. Тож у цих конструкціях значення згоди є контекстуально зумовленим:

- *Може, ходімо?* – спитав він.
- **Ходімо** (В. Підмогильний);
- *Ходім же з жалю та вип'єм!*
- **Ходім**, – заговорили ті (А. Свидницький);
- *А вже й сніданок на столі! Ходімте!*
- **Ходімо** (Остап Вишня).

Конструкції зі значенням прохання, відповідно до його сутності, можуть відбивати дотримання мовцем закону взаємозалежності ефективності комунікації від витрачених мовленнєвих зусиль. Діючи винятково у власних інтересах та дбаючи про їх задоволення, мовець намагається максималізувати використання засобів впливу на слухача на шляху до отримання позитивного результату. Тут стають у пригоді такі граматичні засоби посилення заохочувальної сили спонукування, як вставні слова й словосполучення, передусім маркери ввічливості, звертання, зокрема інтимізованого характеру. Додатково ефект стимулювання може бути підкріплений лексичними засобами на взірце демінутивів. Наприклад:

– *Знаєш же що, Прокіпович? – став прохати Нечипір Радька. – Будь ласкав, згадай, що колись і я тобі на нашому світі був у пригоді: **ходім, зділай милость, на часинку до мене додому, та отсе усе, яка у вас наука є усяким жінкам, розкажи моїй Прісьці, чи не схаменулась би вона мною орудувати <...> Тільки на часинку ходім, я тобі велике спасибі скажу і дуже буду дяковати*** (Г. Квітка-Основ'яненко).

Репрезентація значення прохання в структурі спонукальних конструкцій сумісної дії здебільшого відбувається без залучення додаткових засобів пом'якшення категоричності, оскільки конструкції $Vf_{imp/pl}$ не належать до категоричних форм вираження спонукування. Реалізації значення прохання сприяють відповідні контекстуально-ситуативні умови, наприклад:

<надзвичайно схвильована, переповнена горем від несподіваної звістки про арешт коханого, героїня, сподіваючись виправдати його чесне ім'я й урятувати від тюрми, просить родичку допомогти у справі>: *«Ні, – каже, – кумочко, голубочко, ні, моя рідна тітусю! Вже мені не до знахарки! Ходім до волості, послухаємо, що він се наробив, та коли сьому правда, так я тут перед ним ляжу та й вму»* (Г. Квітка-Основ'яненко).

У спонукальних конструкціях сумісної дії із предикатом у формі дієслова першої особи множини наказового способу (як у жодних інших) закладено потенціал вираження значення заклику. Вони органічно втілюють звернення до загалу адресатів виконати якусь дію сукупно, акцентуючи на значущості колективної реалізації названого й загальному гуртуванні на шляху до здійснення спонукуваного. Уналежнюючи себе засобом аналізованої граматичної форми до кола потенційних співучасників пропону-

ваної дії, мовець максимально зближується з уявною групою адресатів, завчасно соціалізуючись з ними. Такі спонукальні конструкції сприяють нівелюванню волонтактивного тиску на адресатів. Наприклад:

*Нашому поколінню випало складне і відповідальне завдання відродження української мови, державності, нації. За нас цього ніхто не зробить. Це наш історичний обов'язок, виправдання нашого перебування на цьому світі. **Не перекладаймо цього тягря на плечі своїх нащадків, бо може бути запізно. Діймо в ім'я нашого народу, найвищих ідеалів людства*** (І. Огієнко).

Висновки та перспективи дослідження в цьому напрямі. Спонукальні конструкції з предикатом у формі дієслова першої особи множини наказового способу (структурної схеми $Vf_{imp/pl}$) є унікальним українським граматичним утворенням, призначеним виражати спонукування сумісної дії. За силою волонтактивного впливу вони відрізняються нівеляцією ознак жорсткої категоричності, що зумовлено особливістю їх граматичної форми, передусім граматичним значенням предиката. Маючи загалом характер пропонування, ці конструкції втілюють окремі значеннєві різновиди відповідно до їх функційного призначення, як-от: пропозиції-вказівки, пропозиції-запиту, згоди, прохання, заклику. Конструкції зі значенням пропозиції-вказівки відрізняються мінімізованою неускладненою синтаксичною структурою. Конструкції зі значенням пропозиції-запиту виявляють переважно контекстуальну зумовленість, проте можуть бути додатково граматично марковані засобом таких модифікаторів, як частки *так, лишень, краще* та ін. Конструкції зі значенням згоди потребують відповідних умов реалізації, а саме фігурування в діалоговому комплексі. Як правило, вони представляють репліку-відповідь на формально тотожну спонукальну конструкцію зі значенням пропозиції-запиту й часто є контекстуально зумовленими. Проте й існують додаткові граматичні маркери їх реалізації – службові слова *а, та, ж, хоч і* та ін., вставні слова й словосполучення *справді, про мене* та ін. Конструкції зі значенням прохання можуть ускладнюватися (передусім вставними словами й словосполученнями ввічливості) задля інтенсифікування пом'якшувального ефекту, що в разі з конструкціями аналізованого типу є надлишковим. Здебільшого конструкції із цим значенням є контекстуально зумовленими. Спонукальні конструкції зі значенням заклику найбільш точно відбивають втілювану в них семантику граматичної форми предикативного центру конструкцій. Їх граматична структура позначена неускладненим характером.

Проведений аналіз відкриває перспективи вивчення інших функціонально-семантичних різновидів спонукального значення, утілених у різних типах синтаксичних конструкцій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Болотнікова А. П. Граматичні індикатори вираження категорії ввічливості в українській мові : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Запоріжжя, 2018. 257 с.
2. Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Загнітко А. П., Соколова С. О. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 752 с.
3. Дрінко Г. Г. Спонукальні конструкції в англійській та українській мовах : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.17. Донецьк, 2005. 182 с.

4. Плу́нган В. А. Общая морфология. Введение в проблематику. Москва : Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова, 2003. 384 с.
5. Русанівський В. М. Дієслово – рух, дія, образ. Київ : Радянська школа, 1977. 111 с.
6. Ярещенко А. П. Повелительное наклонение глагола в языке украинской народности (На материале письменных памятников XIV – первой половины XVII в.) : автореф. дисс. на соиск. учёной степ. канд. филол. наук : 10. 666. Харьков, 1972. 19 с.

REFERENCES

1. Bolotnikova, A. P. (2018). Hramatychni indykatory vyrazhennia katehorii vvichlyvosti v ukrainskii movi [Grammatical indicators of expression of the category of politeness in the Ukrainian language]. (Dysertatsiia kandydata filolohichnykh nauk). Zaporizhzhya [in Ukrainian].
2. Vykhoanets, I. R., Horodenska, K. H., Zahnitko, A. P., Sokolova, S. O. (2017). Hramatyka suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy. Morfolohiia [Grammar of modern Ukrainian literary language. Morphology]. Kyiv: Vydavnychy dim Dmytra Buraho [in Ukrainian].
3. Drinko, H. H. (2005). Sponukalni konstruksii v anhliiskii ta ukrainskii movakh [Incentive structures in English and Ukrainian]. (Dysertatsiia kandydata filolohichnykh nauk). Donetsk [in Ukrainian].
4. Plungyan, V. A. (2003). Obshchaya morfologiya. Vvedenie v problematiku [General morphology. Introduction to the issue]. Moskva: Mosk. gos. un-t im. M. V. Lomonosova [in Russian].
5. Rusanivskyi, V. M. (1977). Diyeslovo – rukh, diya, obraz [Verb – movement, action, image]. Kyiv: Radianska shkola [in Ukrainian].
6. Yareshchenko, A. P. (1972). Povelitelnoe naklonenie glagola v yazyke ukrainskoy narodnosti (Na materiale pismennykh pamyatnikov KhIV – pervoy poloviny KhVII v.) [Imperative in language of the Ukrainian nationality (On a material of written monuments of 14th – first half of 17th centuries)]. (Dissertation author's abstract). Kharkov [in Russian].